

A DUALIZMUS KORA

I.

A kiegyezéssel kezdődő ötvenegy év alatt vált Magyarország modern európai állammá. Ha egy korszak nagysága annak építészeti tevékenysége; hidak, gyárak, kórházak, bankok létesítése s vasúthálózatának hossza meg sűrűsége alapján volna lemérhető, úgy ez a kor a legeredményesebbek egyike lenne az egész európai fejlődésben. E hosszú békekorszak nemzedékeit valóban félre is vezették a föllendülés, a korábban nem is álmodott anyagi fejlődés külső jelenségei. A magyarság felelős politikusi és vezető rétegei egyre fokozódó mértékben vetették alá magukat, stélőképpességüket ez egyensúly illúziójának.

II.

A kiegyezés megalkotói azonban még komolyan törődtek az országban élő más nyelvű nemzetiségek kérdésével. Deák Ferenc és Eötvös József kidolgozta az 1868: XLIV. tv.-cikket, a „nemzetiségi kiegyezés” törvényét. Ennek betűje humanus és nemes felfogást sugároz, méltót alkotóinak szelleméhez. A szentkorona országainak minden lakója együtt — úgymond a törvény — a magyar „politikai nemzet”. A fogalom logikus továbbfejlesztése a szentkorona tagjai — *membra sacrae coronae* — régi tételének. Az sem kötötte a nemzettagságot nyelvhez vagy nemzetiséghez. Következésképp a „politikai nemzet” sem jelent nyelvi és még sokkal kevésbé faji egységet.

A magyar állam minden polgára sejtje a politikai nemzetnek. A törvény kimondja, hogy ez állampolgárok — egyenként vagy összesen — nyelvük, kultúrájuk, hagyományaik és vallásuk szabad gyakorlatában nem korlátozhatók. Minden állampolgár, akár a magyart, akár más idiómát vall anyanyelvének, egyenjogú tagja az egység magyar „politikai náció”-nak. Egyik vagy másik népcsoporthoz vagy nyelvi egységhez való tartozása sem képez számára hátrányt hivatali méltóság vagy tiszttség elnyerésében. Ún. politikai vagy nem politikai állások közt különbséget a törvény nem tesz; a magyar nemzetiség számára semmiféle előnyt vagy előjogot nem biztosít. Minthogy azonban az ország egységes közigazgatása az egész számára egy nyelvnek mint hivatalos nyelvnek gyakorlatát követeli meg, s minthogy ez az ország eredetében, történelmében, szervezetében és műveltségében magyar volt és magyar ma is, a törvényhozás, a hivatalos érintkezés és az állam szervei nyelveként a magyart jelöli meg. Ám a magyar országgyűlés valamennyi törvényét az országban használatos minden egyéb nyelvre is lefordítják és a lakosok számára hozzáférhetővé teszik.

E „kiegyezés” megalkotói a magyar állam egységének veszélyeztetése nélkül valóban nem léphettek túl törvényük fent vázolt rendelkezésein. Az 1868: XLIV. tv. még ma is egy soknyelvű, de történeti egységként kialakult ország nemzetiségi kérdései megoldásának ideális kánona. A hiba, amit megalkotói, szövegezői és elfogadói elkövettek, nem a törvény betűjében, hanem mind létrehozóinak, mind a 67-es Magyarország vezető rétegeinek egy optikai csalódásában rejlik.

Minden kiegyezés két vagy több érdekelt fél megállapodása. E követelménynek az uralkodóval kötött közjogi kiegyezés esetében alkotói meg is feleltek. A nemzetiségi kiegyezés azonban mindössze egy Magyarország és parlamentje részéről följárlott kiegyezés-tervezet volt, amit a kisebbségek soha, csupán az országgyűlés tagjai fogadtak el. Meglepő, hogy egy Deák Ferenc belátásával, tapasztalatával és bölcsességével rendelkező jogász s egy Eötvös József humanista filozófiájával és műveltségével bíró gondolkodó nem vette észre ezt a hiányt. Bármit volt is, bizonyos, hogy éppen ezen mulasztás következtében a 67-es magyar állam súlyos sebbel lépett életbe s ez a sérülés az évek folyamán gyógyíthatatlannak bizonyult.

Szinte egyidejűleg váltak az ország vezető rétegei egy sajtáságos illúzió rabjává. A törvény csak fokónként megnyilvánuló elégtelensége már nem a törvényhozók, hanem a törvény végrehajtóinak számláját terheli. Ezek

ui. a kérdést most már minden időkre megoldottnak állították anélkül, hogy meggondolták volna, vajon a törvény szép meghatározásai az életbe áttüthetők-e vagy sem? Egyrészt nem akarták tudomásul venni, hogy a kisebbségek már 1848-ban meghirdetett területei igényeiket föl most sem adták; másrészt pedig, hogy még Deák és Eötvös programjának követelményei sem voltak, csupán részben és elégtelenül, átültetve a nemzeti valóságba. A nemzetiségi kérdés — így gondolták — elvesztette aktualitását. Holott éppen a 80-as években vált igen határozottá és céltudatosná.

Így aztán az 1868. évi törvény, miat már idejétmúlt s így szükségtelen, feledésbe merült. Midőn 1895-ben a nemzetiségek a kormányt oly engedményekért ostromolták, amelyeket a törvény nagyrészt már előírt, ez nem volt hajlandó még azt sem engedélyezni, amit 1868-ban már megígért vagy kilátásba helyezett.¹

És mégis: a magyar politika a nemzetiségekkel szemben sem elnyomónak, sem erőszakkal beolvasztónak nem nevezhető. Elnyomó törekvések helyett az egész akkori vezető társadalmat a tunyaság bűnében kell elmarasztalnunk. Az egyensúly ábrándjában élve alig-alig törődött a kisebbségek problémáival, s ha mégis, csak akkor, amidőn számára kényelmetlenül váltak. Ilyenkor hevesen reagált és nem gondolt a következményekkel. Ám éppen ezek a felületi, de meggondolatlan és sértő rendelkezések voltak azok, amelyek a magyarok s a legtöbb nemzetiség közti viszonyt megmérgezték. A korszak végén már két határozott körvonalakkal bíró front állott egymással szemközt.

III.

Mindazonáltal az egész helyzet meghamisításával lenne egyértelmű, ha azt hinnők, hogy a Magyarországot kormányzó rétegek esetleg valaminő szociális elnyomást fejtettek ki a nemzetiségek alárendeltebb társadalmi helyzetben leledző rétegeivel szemben. A fejlődés vizsgálata más eredményhez vezet.

Csak igen későn lett meggondolás tárgyává, hogy az 1848. évi törvényhozás két nagy problémát figyelmen kívül hagyott. Ezek aztán az egész kiegyezési korszakot, mint pusztító kór, aknázták alá.

Íme az első mulasztás. Az 1848-as alkotmány mindenekelőtt azon parasztok helyzetét rendezte, akik egy telket — vagy legalább fél telket — mondhattak magukénak. Az agrárproletariátus kérdése viszont egyáltalában föl sem merült.

A második alapvető hiba pedig az volt, hogy a nagybirtok kérdése egyértelműleg nem rendeztetett. Egyrészt ugyan nem tagadható, hogy a nagybirtok olyan lehetőségekkel bír — tekintettel a nemzetgazdaság egészére is —, aminőkkel a kisbirtok nem rendelkezik. Másrészt viszont abszurdum egy agrárszágban a megművelt föld 32%-át — 7 millió holdat — egy viszonylag igen vékony réteg kezében meghagyni, valamíg a törpebirtok az egész ország 37 millió holdra rúgó megművelhető földjéből csupán 2,155.168 holdat — 5,8%-ot — birtokol, holott a földbirtokosság 53%-a törpebirtokos.

A lakosság többségét latifundium és hitbizomány akadályozza fejlődésében és terjeszkedésében — vagy pedig egyáltalában nem képes ellátni magát, táplálni háza népét.²

IV.

Így veszi kezdetét a parasztság többségének végzetes proletarizálódása. Ebből az elszegényedési folyamatból kiveendő ugyan a nagyparaszt — a „zsfnos” paraszt —, de a földművelés ezen arisztokráciája 1848-ban nem rúgott csak 40 400 főre. Ha azonban a parasztság alsó és legalsó rétegeire tekintünk, akkor nyílik meg szemünk előtt a növekvő nyomor panorámája, s ennek a nyomornak az ország magyar és nem magyar lakosai egyformán áldozatai. 1851-ben Magyarországon 22 715 volt a törpebirtokok száma. 1895-ig számuk 1 278 000-re szökött föl.

¹MISKOLCZY, A magy. nép tört., 269.

²MISKOLCZY, Ungarn etc., 120.

Kommentárja ezeknek az adatoknak nincsen szükségük. Viszont — ki kell őket egészítenünk. 1870-ben egy földbirtokosra átlagban 6,78 hold esett; 1895-ben már csak 1,73 hold. 1870-ben a törpebirtokos még a megművelt föld 14,2%-át birtokolta; 1895-ben — láttuk — csak 5,8%-át.

Vessünk egy pillantást az agrárproletárra, a napszámokra is. 1881/2-ben átlagban napi 3–4 forintot keresett; 1884-ben csak 1,50–2 frt-ot. 1897-ben a napszám 1,20 frt-ra esett. S mindez azokban az években, amidőn Magyarország gabona-termelése — az USA és Oroszország után; Argentína és Kanada még nem lépett fel a világpiacon — évi 46 millió mázsa gabonával a harmadik helyen állt s fölöslege számára könnyen talált kivitelre

V.

Érthető, hogy a szegénység, amely az országon belül a helyzet javulásában nem reménykedhetett, rosszabbodásáról viszont kétsége nem volt, a század második felében, amidőn Amerikát még a jövő országának tekintették, egyre növekvő számban hagyta el hazáját, hogy az Újvilágban jobb életlehetőségeket keressen a maga számára.

A kivándorlás 1871-ben indult meg 119 kivándorlóval. Számuk évről évre nőtt. 1907-ben 192982 emberrel tetőpontjára jutott. Ha még hozzávesszük, hogy a kivándorlók, néhány nagyon szegény tót vidék mellett, legfőképpen a Székelyföld s a Tiszántúl lakosaiból kerültek ki, oly vidékekről, ahol a magyarság zárt településben élt és századokon át dacolt minden veszéllyel, fogjuk csak megérteni, milyen katasztrófálisan érintették a kivándorlások a magyar nép egészét.

VI.

Az összképet még a magyar középosztály összeomlásának rajzával is ki kell egészítenünk. Ez — a régi köz- és középnemesség — a XIX. század első felében, rengeteg beléje rögzült hibája ellenére, még valóban a nemzet gerince volt.

A kártalanítást — amit az előjogait eltörölő 1848. évi törvény számukra előírta, s ami tőkegazdálkodásra való áttérésükhöz nélkülözhetetlen lett volna — a nemesség igen nagy késéssel vagy egyáltalában nem kapta meg. Az elnyomatás kori abszolútizmus kormányainak nem állt érdekében, hogy a régi Magyarország épp ezen legértékesebb és legmagyarabb részlegét támogassa. A vonatkozó ediktum csak 1853. március 3-án jelent meg. Előlegek a kártalanításra szórványosan és elégtelenül folyósítottak s a kérelmezők politikai megbízhatóságától — *Gutgesinntheit* — tétettek függővé.

A gazdasági bizonytalanságban eltöltött évek aláaknázták az azelőtt sem tőkeerős *bene possessionati* anyagi egyensúlyát. A tőkegazdaság követelménye különben is oly modernizmus volt, ami természetüknek, hagyományaiknak nem felelt meg. A magyar állam összeomlásától újra-felépítéséig eltelt tizennyolc esztendő azonban még más síkon is föltekarta sajátos helyzetük mélyebb geneziséit.

A magyar nemesség, ami csúcsteljesítményeket ért el, soha nem volt nagyobb, mint 1825 és 1848 között, és mégis: mint rend már a széttöredezés állapotában leledzett. Belefáradt az egyéni és közösségi felelősség terhének hurokba, amit száz éven át a nemzet sorsának intézése rótt rá. Szabadulni akart tőle. 1849 — ha mégannyira annak tűnt is — a magyarság egésze szempontjából nem jelentett végzetes törést. Nem telt sok időbe, hogy újra talpra állt. Mikor aztán a magyar állam is új kezdeteibe lépett, egyszerre kitűnt, hogy nem volt vezető osztálya az épp imént levitézett nemességen kívül. A Ferenc József-i abszolútizmus egyszerűen elmulasztotta, hogy polgárból-parasztból új elitet neveljen. Így aztán az az ifjú paraszt, aki politikai tehetséget és hivatást érzett magában, részévé és részesévé vált a régi nemesi társadalomnak akkor is, ha nem volt nemes s később sem szerzett magának nemesi oklevelet.

A XIX. század második felét nehéz manapság másként, mint a hagyomány és világa hanyatlási és feloszlási korának tekinteni, különösen ha a két összeomlás — 1918, 1945 — irányából nézzük. A visszatekintő elött szükségszerűen lépnek előtérbe azok a jelenségek, amelyek a már közelről kísértő katasztrófára utalnak. Ezek a jelenségek pedig lényegi hasonlóságot látszanak felmutatni azokkal, amelyek közepette a XV—XVI. század fordulójának nemessége élt.

VII.

Az analógiáról bölcsen kimondták már, hogy csak akkor érvényes, ha az összehasonlított alakzatok között „a funkció egyenértékűsége” áll fenn. Következésképpen Nagy Sándor és Julius Caesar vagy a mohácsi magyar s az alcázarquebiri portugál vereség közt vont párhuzamok értéktelenek, viszont a XV—XVI. század fordulójának és a XIX—XX. század fordulójának magyar nemessége közt vont párhuzam autentikus. A portugál katasztrófát nem követi a győzelmes muzlim inváziója, mint Mohács után a magyart. A magyar vezető osztály viszont az első világháború előtti évtizedekben maga ismeri föl — tudatosan és következetesen — „őseit”: rokonait a szerepben és a sorsban, a török előtti idők magyar nemességében.

A Mátyás halála s a mohácsi vész közti harminchat év alatt vált semmivé az ország központi hatalma; nőttek az országgyűlések a rajtuk fegyveresen fölvonuló nemesség borgözös, hepciáskodó gyüldévé; bennük a rendi tömeg merőben más célok felé törekedett, mint a nagyurak a királyt egészen kezükben tartó „udvari pártja”. Mindez együtt tragikomikus helyzetet idézett elő.

Töméntelen törvényt termelt ez a kor csak azért, hogy senki meg ne tartsa őket. Egy öngögjébe részegedett retorika hivalgott ország-világ előtt a nemzeti büszkeség s az ősi dicsőség felhánytorgatásának oly kifejezéseivel, amelyek minden reális tartalom híjával szükölködtek. E kísérteties bábjáték tömkelegéből azonban egy ember alakja magasodott föl, egy valóban genialis jogtudósé és törvényalkotóé, ügyvédé és bíróé, sőt — ország nádoráé. Werbőczy Istvánról beszélünk. Féketlen becsvágy hajtotta politikus, megszállotta a hatalom ördögének, kapzsi vagyonszerző — így aztán minden kivételes tehetsége ellenére is, mint annak legjellemzőbb képviselője tartozik a hanyatló korhoz, amelyben élt.

A magyar jog és szokásjog hatalmas Hármaskönyvét Werbőczy szerkesztette. Benne századokra kiható érvénnyel foglalta össze mindazt, amit jogi téren a magyar középkor alkotott. Ám éppen e műve által öltöztette saját korának antiszociális, korlátozott törvényhozását abba az időfeletti formába, aminek véglegessé rögzítésével hazája egészséges továbbfejlődését századokra akasztotta meg.

Óriási művének ez a kettős arca egyidejűleg jellemzője saját lényé belső polarizációjának is.

Ez volt hát ez az ellentétei fényekben irizáló alak, akit a XIX—XX. század fordulóján „a jogász nemzet” képviselői mindannak, ami magyar, legfőbb kifejezéseként állítottak maguk elé, hogy utánozhassák azt a „közjogi gondolkodást”, amit benne és művében láttak megtestesülve.

Az a harminc év, amely Rudolf trónörökös halálától (1889) az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlásáig (1918) eltelt, a központi hatalomnak a fejedelem előregedése, az egyetértésnek közte s az új trónörökös, Ferenc Ferdinánd közt egyre feltűnőbb hiánya folytán, immár egy a hanyatlás látható jelei közt támolygó politikai alakzat története. A monarchia egysége és tekintélye egyre inkább csorbul az osztrákok magyargyűlölete és a magyarok osztrákgyűlölete következtében. A nagyhatalmi állás már csak a német birodalom támogatásával tartható fenn. A parlamentek — egyre lazulván a központi hatalom — mindinkább az állami apparátus voltaképpeni hatalmi tényezőjeként próbálnak fellépni. Belső rendjük azonban a XIX. század utolsó évtizedében megbomlik. Az egyre arrogánsabban fellépő ellenzékek állandó obstrukció segítségével megbénítják, s van úgy, hogy meg is hiúsítják a parlamentek munkáját. Az ellenzékek a kettős monarchia végérvényes fölszámolására törekednek. Magyarországon leghatalmasabb pártjuk, a 48-as függetlenségi párt, többségre jut. A kiegyezéses dualizmus alapján álló régi szabadelvű kormányzópárt tehát kisebbségre szorul. Egy kisebbségi kormány, az ún. „darabontok”, a korona minden támogatása ellenére is meghiúsult kísérlete után a magát az ellenzéki pártok koalíciójának nevező többség ugyan kormányra kerül, de csak azért, hogy teljes tehetetlenségét bebizonyítsa. Arra, hogy a helyzetet uralja, épp oly kevésbé képes, mint annak idején Werbőczy István kérészélettű nádori kormánya. A még nagyhatalom kettős Monarchia s a magyar társadalom útjai egyre inkább elválnak egymásból. A fejlődés itt is tragikomikus helyzetbe torkollik.

VIII.

Közben a külpolitikai látóhatár mindinkább elsötétül. A XX. század első tizenöt évében a jövő már előre sejtethető. Ha egy véres összetűzésben a német császárság győzne, oldalán Ausztria szerepe alig lenne több egy

jókora csatlósállamánál. Ha azonban az orosz császárságé lenne a győzelem, ez — a pánszláv eszme jegyében — Ausztria—Magyarországot, amelyben oly nagyszámú a szláv népelem, egyszerűen darabokra szakítaná. Erre a nyugat és kelet felől egyszerre fenyegető veszedelemre azonban az ország vezetői oly nemzeti politikával felelnek, amely úgy tesz, mintha a magyar korona országaiban nem is élnének kisebbségek; mintha a fenyegető és mélyre ható erjedés, amely a munkásság tömegeiben egyre inkább elharapózik, egyáltalán nem is létezne. Ezen problémák orvosolása helyett „közjogi” formulákkal játszanak s ezekért szállnak síkra.

Ez az illúziókergetés utolsó, kétségkívül dekadens megnyilvánulása a magyarság genuin romantizmusának. A reformkor kezdetén Széchenyi volt az, aki felismerte egy a valósággal szemben elfoglalt hasonló magatartás jelenvalóságát a magyarság színekében — és fölverte álmából nemzetét. Ám a különbség akkor és most közt lényegbe vág. Az alkonyuló XVIII. században a társadalmi struktúrák még csaknem érintetlenül álltak azon a helyen, amit a java középkorban elfoglaltak. Akkor — a preromantika, majd a romantika korában — a magyarság konzervatívizmusa integráns része volt a maga korának; szemben a *fin de siècle* és a háborút megelőző évek erjedő káoszával, amelyben minden egyensúly — ha nem is bomlott meg — legalább a bomlás veszélyében forgott. Benne minden emberi és közösségi kérdés nyitott sebbé vált. Az európai élet nagy új jelenségei — mint szocializmus és kommunizmus — már a kapukon dörömböltek.

Így hát a magyar felső osztályok *fin de siècle*-illuzionizmusa furcsa visszaesés. Ábrándjai első korszakából a XVIII. században kilépett már. Fölbredt s a reformkor idején nemcsak nagyot s emberhez méltót alkotott, hanem olyat, ami egészen az akkori idők magaslatán állt. A betegség éppen a visszaesésben mutatkozik meg. Most, soha nem remélt nemzeti, társadalmi és politikai lehetőségek idején — indokolatlan ez a visszacsúszás ábrándok álmaiba. Széchenyi István nem jön el másodszor. Mindazonáltal igaza van Székfi Gyulának, midőn hangsúlyozza: „Ugyanaz a nemzeti alkotóerő, mely az első generáció — a reformkor — nemeseit a nagy fellendülés önzetlen munkájába állította, a késő unokákban elszánások és tettek helyett nemzeti illúziókat szül, de ez illúzióknak oly éles formákat és annyira magyaros tartalmat senki sem tud adni, mint ez az atavisztikusan politizáló, politikai érzékkel bíró nemesség.”³

IX.

Végérvényesen most válik uralkodóvá a magyar gentry típusa; hanyatló világát a századvég egyik legnagyobb fője, Mikszáth Kálmán örökíti meg. „Nagyúri” ambíciójú életformájához az örökölt „hétszilvafa” nem elegendő. A régi köz- és középnemesség fiai és unokái kilátástalan adósságokba verik magukat. Egyidejűleg azonban Tisza Kálmán miniszterelnök (1875–1890) nagy méretekben építi ki főleg a fővárosban összpontosított bürokráciája szervezetét. Megkezdődik a vidéki nemesség áradása a főváros felé, harca ottani, lehetőleg zsíros állások elnyeréséért. Az apák a megyénél még *nobile officium*-ként vállaltak hivatalt; a fiakból fizetett alkalmazottak lesznek. Elhagyják a vidéket s gyökerük-vesztetten élnek a most hatalmas fejlődésnek induló fővárosban. Sokan közülük eladják régi birtokaikat, csak hogy szabadulhassanak adósságaiktól. Fekvéségeiket azonban majdnem sohasem a nagyparaszt vásárolja föl, holott ez volna a fejlődés természetes egymásutánja.

A gentry jelentékeny része azonban mégis a vidéken maradt, régi birtokain. Sokan közülük csak 1945-ben vesztették el udvarházaikat, ősi földjüket. Hanem ebben a rétegben a hanyatlás jelenségei még sokkal föltűnőbbek, mint nagyvárosi polgárokká vedlett atyjafiaiknál. A régi *bene possessionati*, eldugva, néha egész életükön át, egy kicsiny faluban, koruk műveltségének nvóján állottak. Nem szükséges nagy költsékre gondolnunk, a széphalmi Kazinczyra, a csekei és álmosdi Kölcseyre. Régi nemesi udvarházakban is, amelyeknek urai soha nem állottak nemzetük kultúrája vagy történelme vezető helyén, olyan könyvtárakra akadhattunk, amelyek az európai felvilágosodás vagy romantika egész kincsével voltak gazdagok. A múlt század második felében azonban, a törekvés, hogy a haladással lépést tartsanak, behamvad; a szellem dolgai iránti spontán érdeklődés ellanyhul, el is sorvad. A gentry „kultúrája” hovatovább lokális lesz, elprovinciálosodik. Mindinkább a pillanat divatjának irodalmára korlátozódik; néhol mindössze a hírlapokéra.

³SZEKFI, Három nemzedék, 314.

X.

Vezető szerepét a régi nemzet-gerinc más téren is feladja a XX. század első évtizedéig. Az országot szinte egészében a főúri read kormányozza s vele azok, akik — elsősorban anyagilag — életformájába bekapcsolódni képesek. A voltaképpeni gentry a legtöbb esetben kénytelen másodrendű hivatalokkal beérni. A kulturális irányítás már előbb kicsúszott a kezéből. Ez mindinkább a főváros: a fővárosi polgár kezébe kerül. Nemsokára Budapest lesz az egyetlen fórum, amelyen önálló, valóban európai kultúrtenyészet fejlődhet ki, valamíg országszerte minden más kultúrközpont vagy töle lesz függővé, vagy végképpen elprovinciálisodik. Ám Budapest kultúráját nem a *bene possessionati* utódai képviselik, hanem a pesti polgár: egy nagyon is hibrid összetételű társadalom, amely a XIX. század folyamán áll össze, hogy hamarosan meghatározza a műveltségi képet, jóllehet igazi, szerves vezető középosztállyá sohasem lesz.

A főváros igen sajátos demográfiai képződmény volt. Német nyelvű régi lakosai — néhány óbudai maradványuktól eltekintve — teljesen elmagyarosodtak. A társadalmilag vezető réteg viszont a legmagasabb hivatalok ellátóiból, nagyrészt jóhangzású nemesi nevek viselőiből került ki. Ezek a régi lakosság azon részét, amely vagyona és személyi kvalitásai révén velük lépést tarthatott, többnyire hátsó gondolat nélkül vették fel a maguk társaságába. A hivatalnok osztály azonban nemcsak ebből a *noblesse de robe*-ből áll. Hozzá számos megmagyarosodott idegen csatlakozik, fiai és unokái a cseh és osztrák hivatalnokseregnek, amit 1849 után az abszolutizmus hozott Magyarországra. Minthogy a *noblesse de robe* tagjaival egyugyanazon hivatalokban szolgálnak, elkerülhetetlen, hogy ezek velük társadalmi kapcsolatra ne lépjenek. Végül, mint legkésőbb belépő részleg és kezdetben csak hosszú vonakodások árán megtérve, majd fölvéve és baráti, sőt rokoni kapcsolatra is méltatva, még a vagyonos és művelt zsidóság válik integráns alkatrészévé a főváros társadalmának. Így alakul ki a kiegyezési kor évtizedei alatt ez a heterogén társadalom, amelynek tagjai magukat úrnak nem, polgárnak még ritkábban, hanem egy nagyon sajátos kifejezéssel „úri emberek”-nek nevezik.

XI.

Bármennyire konzervatív és arisztokratikus volt is a régi Magyarország szociális rendje, nem hiányozhattak belőle az ezzel a renddel ellentétes erők sem. A vezető osztályok úgy néztek át a munkás osztályokon, mintha nem is léteztek volna, jóllehet 1918-ig Magyarországon 4241 iparvállalat már legalább félmillió munkást foglalkoztatót, akiknek java részét a szociáldemokrácia addigra már meg is szervezte. Az országos figyelem hasonló hiánya sújtotta az agrárszocialista rétegeket, holott 1890 óta gyakran jelentkeztek tömeges fellépések formájában. Ezek nem voltak mindig vértelenek és nemegyszer Budapesten is felütötték a fejüket. Fontosságukat mégsem ismerték föl, a bennük rejlő fenyegetést bagatellizálták s végül — néhány kivételtől eltekintve — szó nélkül tértek napirendre fölöttük.

XII.

Körülbelül egyidejűleg ment végbe a főváros művelt rétegeiben egy mélyreható szakadás, amely a folyton erősödő szocialista törekvések nélkül talán soha, de mindenesetre egészen másképp következett volna be. Főnállt egészen 1945-ig, s mindvégig a XX. századi magyar szellemi élet legjellemzőbb jelensége volt.

Miközben a hivatalos Magyarország és vezető osztályai vak felelőtlenséggel élték tovább *fin de siècle*-idilljüket, tudomást sem véve a szocializmus követeléseiről, egy kicsiny, de egyre növekvő intellektuális csoport csatlakozott a szocialista ideológiához. Hamarosan saját folyóiratuk teremt, írásaik számára kiadót találtak, sőt kiterjedt olvasótáborra tettek szert, amelynek fiatalabb része magáévá tette elveiket. Így hát a századfordulótól kezdve egy második rétegről, úgyszólván a főváros társadalmának egy *alsóbb* vonulatáról beszélhetünk, amely a hivatalos Magyarországgal szemben tudatos — ha nem is parlamenti — ellenzéket képezett.

Kezdetben ezt a második vonulatot ugyan diszkreditálta a hivatalos közvélemény szemében az a körülmény, hogy képviselőik, híveik egy igen jelentékeny része oly elemekből tevődött össze, amelyeket a felső osztályok

„szubverzív”-nek vagy egyszerűen társadalmilag elfogadhatatlannak tartottak. Csakhamar azonban nagy költők és írók tűntek fel ebben a vonulatban. 1906-ban Ady kiadta Új verseit; 1908-ban a megújult irodalom központi szellemi orgánuma, a „Nyugat” is megindult. Innen kezdve ezzel az új jelenléttel a magyarság színpéjében mind szellemi, mind politikai szempontból számolni kellett.

A két vonulatban az a különös, hogy egyazon országban, sőt egyazon városban évtizedeken át éltek egymás mellett s mindkettőnek egymástól független saját fejlődése volt. Szociális-politikai, kulturális és szellemi síkon közösség közöttük nem állott fenn. Ilyesmí több kísérlet ellenére sem jött létre.

E feltűnő jelenség magyarázatával szolgál az a tény, hogy a szakadás láthatóvá ugyan csak a világháborút megelőző másfél-két évtized folyamán vált, előzményei mégis nagyon mélyre nyúlnak, egészen odáig, ahol — 1848/49-ben — a radikális szocialista gondolkodású Petőfi a nemesi hagyomány megköötöte Kossuthtal állt szemben.

A háború előtti tíz-tizenöt évben hamarosan megmutatkozott, kik azok az írók, akiknek művei a felső rétegek szalonjaiban polgárjogot nyernék, darabjai az állami színházakban előadhatók. Ezek — jóllehet vannak közöttük jelentékeny képességű emberek is — koruk problémáit nem érintik, s ha mégis, akkor úgy, hogy ábrázolás módjuk senkit nyugodt álmában meg ne zavarjon. Műveikben a szerelem túlcukrozott érzélgős illí, darabjaikban a paraszt a hazának jómódá, igen színpadias megjelenésű hí fia, a történelmi „hős” pedig kardcsörtét, dübörgő pátoszú, pompózus barokk figura.

XIII.

A felső vonulatot — éles ellentétben az alsóval — nem is irodalmi alkotásai teszik jelentőssé a régi Magyarország utolsó évtizedeiben. Fontossága politikai-történelmi síkon lép előtérbe. Benne ui. a magyar géniusz — még egyszer és utoljára a történelemben — mint világpolitikai tényező játszik szerepet. Képviselei egyedi, határozott körvonalakkal bírú, nagy formátumú államférfíú típus megtestesítói. Ilyen idősb Andrassy Gyula, Kállay Béni, Tisza Kálmán, Széll Kálmán, Szilágyi Dezső, Justh Gyula, ifjabb Andrassy Gyula, Tisza István és mások. Minden esetben a közép-, nemegyszer a főnemesség tagjai. Ősi, még eleven hagyomány hordozói, akiket nagy politikai látókör és történelmi hivatás hevít. Bennük még egy, a török kor magyar politikusaira emlékeztető politikai tudat és kultúra él. Mindazonáltal életművük ellentmondástól nem ment. Nemcsak kései nagy formáját képviselik a magyar individualizmusnak, hanem részesei egy dekadens társadalom kétes örökségének és a régi életformák általános felbomlásának is. Idősb Andrassy Gyula szerepével ugyan még siker és nagy eredmények vannak összekötve. Ezek végzetes gyümölcse majd csak a távolabbi jövőben érik be. Az utolsó köztük, Tisza István, viszont kezdeteitől fogva a legellentétebb szerep hordozója mindnyájuk közt. Vele teljesedik be az ősi birodalom tragédiája, amelynek összeomlása őt magát is romjai alá fogja temetni.

Nemzeti reformátor — amire korának elsősorban lett volna szüksége — Tisza bizonyára nem volt. Még a reformkor nemzedéke sem másért lett azzá, hanem mivel belelátott a Nihilbe, amely benne és körülötte terpeszkedett. Széchenyi életműve, Vörösmarty költészete a tanúság emellett. S 1848-ig volt is rá remény, hogy kitörhetnek ebből a Nihilből új, élettelmes távlatok irányában. Tisza azonban hetven évvel volt fiatalabb Széchenyiné. Két emberöltő folyamán a kitörés reménye elsorvadt; a Nihil tudomása — körülötte és mélyen benne — megfellebbezhetetleneé vált.

1899 újév napján — 37-edfél éves korában — ő üdvözli apja öreg párta nevében Széll Kálmán miniszterelnököt. Az „üdvözlí” lényeges tartalma egy világvég-vízió. „Nem látják-e azon vészjeleket, melyeket a helyzet rejt méhében?... — kérdezi. — Ki áll jót róla, hogy nem áll-e be bármely pillanatban oly szituáció, amelyben a nemzet... egész erejére van szükség? Minő borzasztó következményekkel járna az, ha ... ebben a tehetetlen anarkiában találná a magyar nemzet alkotmányos szervezetét? Tisztelt barátaim! Damokles kardja függ ... minden felett, ami szent előttünk.”

Ha azonban ez volt a meggyőződése, joggal várhatnók, hogy legalább igyekezni fog a beteg mellékútra sodródó nemzeti sorsalakulás orvosserét megtalálni és alkalmazni. Erről azonban egész közéleti pályája alatt szó sincs. Amire törekszik, nem egyéb, mint a fejlődésnek — már akár beteg az, akár egészséges — megállítása: a mindent konzerválás, hiszen képzeletében akármiféle továbbhaladás csak az összeomláshoz visz közelebb.

Mindennek próbáját is bírjuk Tisza választóihoz intézett híres ugrai levele (1904. 9. 8.) kitételei- és következményeiben. A levél éles provokációval lőtt bele a közvélemény akkori viszonylagos nyugalmaiba. Ám éppen ez volt az, amit temperamentuma nem viselt el. „Maglehet — írja — hogy az önfenntartási ösztön egész szilajságával fogják utunkat állni azok az elemek, amelyek csak a botrányok és parlamenti anarkia napjaiban remélhetik érvényesülésüket s akiket saját jelentéktelen voltak leszállít az őket megillető színvonalra...” Hanem — az ellenségválasztás ősi törvénye szerint — az, aki a kesztyűt a másik arcába vágja, ezzel a maga nivójára állítja a kihívottakat. Egyként áll reá, mint ellenfeleire: erős temperamentum, nagy ambíciók és potens karakter vergődése egy impotens szellem karmai közt. Egész emberi és államférfiúi attitűdje nem több egy a saját kietlen pusztaságát érző és ettől rettegő lélek gigantikus méretekre torzított rekompenciójánál: álarc, tragikomédia, cyranoskodás.⁴

XIV.

A konzervatív államférfiak vezette, konzervatív társadalmi rendre felépült Monarchiának oly hatalom szövetségét kellett keresnie, amely a maga részéről ugyancsak hagyományos szociális rend alapján áll s az egyén — a másnyelvű egyén — államához való tartozását is ebben az értelemben fogja fel. Ez a meggondolás magyarázza meg a poroszoktól 1866-ban oly érzékeny vereséget szenvedett Ferenc József elhatározását, amivel a Monarchia külpolitikáját éppen a Poroszország uralta német birodalomhoz kötötte. Königrätz után, a politika szemszögéből nézve, Ausztria természetes szövetségese nem Német-, hanem Franciaország lett volna. 1870-ben még a gondolat, francia szövetségben támadni a poroszra, Ferenc Józsefhez igen közel állt. Andrassy tartotta vissza, aki föltételezett egy porosz—orosz titkos szerződést. Nem tévedett. Ha Ausztria Poroszországot, úgy az orosz császárság Ausztriát támadta volna hátra, azaz már 1870-ben kitört volna a világháború. A következő évben aztán — veresége következtében — megmutkozott Franciaország igazi helyzete is. Ott a monarchia nem volt a szociális szisztéma természetes következménye, csupán III. Napóleon politikai ügyességének eredménye. Bukása után a III. köztársaság oly szociális rendet valósított meg, amely a Habsburg Birodalomával diametrálisan ellentétes volt. Innen kezdve Ó-Európa vezető hatalma Bismarck Németországa s Ausztria—Magyarország nem csatlakozhat csak és kizárólag hozzá.

Eredetileg Oroszország is része volt egy ilyen politikai konstellációnak. *À la longue* mégsem maradhatott — a Monarchiánál is visszamaradottabb szociális berendezkedése ellenére sem — Ausztria—Magyarországgal egyazon hatalmi alakulatban. A pánszláv mozgalom vezetője volt, s mint ilyennek a szláv kisebbségektől nyüzsgő kettős Monarchiában természetes ellenségét kellett látnia.

A berlini kongresszuson 1878-ban Ausztria—Magyarországot, mint közös külügyminiszter, Andrassy képviselte. Mindkét központi hatalom közös érdekét ismerte fel Oroszország befolyásának a Balkánon való visszaszorításában. A török alól felszabadított délszláv és ortodox népeket a győztes cári hatalom megkísérelte orosz gyámkodás alá helyezni. Egy ilyen helyzetet megelőzendő védte meg Bismarck és Andrassy mind a török európai birtokait, mind Konstantinápolyt az oroszoktól. Szerbia megnagyobbodása folytán azonban Bosznia-Hercegovina földrajzi összeköttetése az oszmán birodalommal úgyszólván megszakadt. Alárendelték hát a két tartományt Ausztria—Magyarország katonai kormányzatának.

Jóllehet a kettős Monarchia Bosznia elfoglalásával oly civilizatórius feladatot is vállalt magára, mely ottani uralmának negyven éve alatt említésre méltó gyümölcsöket termett, mégsem tagadható, hogy e tartományok elfoglalása mind Ausztria, mind Magyarország vitális érdekeivel ellentétben állt. Ausztriában a németiség sokkal kisebb számban volt képviselve, mint Magyarországon a magyarság. 1867-ben a szentkorona országai lakosságának 46%-a volt magyar. A következő években elérte a 48%-ot. Bosznia okkupációja azonban éppen a szláv nyelvű lakosok számának el semmiképp sem hanyagolható megnövekedésével volt egyértelmű az új, német és magyar népességének egyensúlyán felépülő kettős birodalomban.

⁴ Szerző, Tisza, Irod. Újság

Bosznia-Hercegovina megszállása következtében a Monarchia nagyhatalmi politikája — ahogy Bosznia kormányzója, Kállay Béni közös pénzügyminiszter, 1883-ban az Akadémia ülésén elmondott szellemes beszédében kifejtette — megint az Árpádok s az Anjouk birodalmi politikájának útjára lépett. A magyar, nyugati műveltség „keleti raj” van hivatva arra — vallotta a miniszter —, hogy a Balkán népei közt a nyugati civilizáció zászlóvivője legyen, hasonlóan a középkori magyar királyhoz, aki ez országokban, mint a nyugati egyház „főkapitánya”, mint *miles Christianus* lépett föl és járt el. Századokig tartó defenzív magatartás után Bosznia elfoglalása az első pozitív mozdulat egy új expanzió irányában.

Ám ezek a gondolatok sem bizonyultak másnak, mint a kiegyezési korszak ábrándkergetése egyik kifejezésének. „A Balkán a Balkán-népeké!” — volt az új jelszó, „s ez nem jelentett kevesebbet — írja Hegedüs Lóránt —, mint azt, hogy a Bismarck—Andrássy nemzedéknek az az elképzelése, hogy Európa keleti részén a modern állami határok a földrajzi helyzetben, a gazdasági egymásrautaltságon s történelmi hagyományokon épüljenek fel Európa érdekében: — ez a világtrend megdőlt, s míg az ő korszakukban a nagy német és olasz faj követelte azt meg, hogy a nemzetiségelv alapján egyesüljön..., — úgy most a Kelet kisebb fajai is ezt követelik és csak a nemzetiségi elvet ismerik el egyedüli államalkotó törvény gyanánt.”⁵

A politikus és publicista Hegedüs ezen szavai nemcsak a fölvilágosult abszolútizmus jóléti állama — mert onnan ered Bismarck és Andrássy nemzedékének fölfogása — és az új idők nyelvileg egységes nemzeti állama között tátonog ellentétre vetnek világot, hanem rámutatnak egy Andrássy vagy egy Kállay politikai előre- és belátó képességének hatáira is. Mindketten tanúi voltak a német és az olasz egység létrejöttének. Mindkettő a nemzetiségi elv alapjára épült. Az ifjú Andrássy már 1848/49-ben szerepet játszott Kossuth oldalán. Tudta hát jól, mit jelentett a nemzetiségi kérdés — már akkor. Kállay viszont a balkáni kérdések elsőrangú szakembere volt, aki két kötetben írta meg az 1807/10. évi szerb felkelés történetét. Így mindenki másnál jobban ismerte a Szerbiában felgyűlő erőket s azt is, amit a Balkán népei szemében a felkelés jelentett. Hogyan rendelhették magukat alá — mindennek ellenére — egy barokk imperializmus elévült eszmekörének?

Ha erre a kérdésre keresünk választ, a kiegyezési mű archaikus, sőt, több ennél: archetipikus jellegére kell rámutatnunk. Alkotói — maga az uralkodó is — úgyszólván „egy szellemi kényszer igájában éltek, amely korlátozóan folyt be elhatározásaikra”. A *totum corpus sacrae coronae* képe s vele annak észak-balkáni extrémításai, amelyeket egykor az elöretörő török hatalom metszett le róla, „egy ősképp erejével, mint az atya vagy az anya sorsmeghatározó képe, hatott minden művelt magyar ember lelki világára — mondta 1945-ben Kerényi Károly. — ... Mint általában az archetypusok, ez az ősképp is a lélek egy szervét alkotta, oly szervet, amely valaha megsérült s amely minden racionalisztikus megmondolás ellenére is ragaszkodott meggyógyulásához.”⁶ A Deák Ferenc és Andrássy Gyula nevéhez fűződő *restitutio Regni*,⁷ a „prózaí időszak”, az ún. „Gründungszeit”, az egyre szilajabb tempóban nekilendülő iparosodás és a kultúra elmaterializálódásának jelenségei középette nemcsak a barokk örökségét, hanem egyenesen középkori lelki és szellemi tartalmakat helyezett vissza ősi jogaikba.

XVI.

Egyedül az ősi dualizmus visszaállítása lehetett hivatva arra, hogy a magyar elképzelés és a külső világ között megzavart egyensúlyt újra helyre billentse. Benne, mihelyt a Habsburg Birodalom magyar és német alkotórészei, a Habsburg uralkodó által is, ennek a duális szisztémának egyenértékű tényezőiként ismertettek el, föléledt a legrégebbi ősök örökbe hagyta államkoncepció: a hajdani lovaspásztori birodalmak „eurázsiai szintézise”. Amit Attila birodalmában a lovaspásztori és a germán összetevő együttélése; amit Szent István királyságában az

⁵ HEGEDÜS, 360.

⁶ Die ungarische Wendung, Ein Gespräch, Karl KERÉNYI, *Wege und Weggenossen*, 2. München 1988. 400–401.

⁷ Újkori történelmünk a *restitutio Regni* gondolatára fölépítve: Szerző: Historia de Hungria.

advenae és a *hospites* a honszerzőkkel hovatovább egyenértékű országglagosokként való fölfogása; amit a török kor „királyi” Magyarországa és erdélyi fejedelemsége képviselt — a változott viszonyok közt változott jelentést keresve magának — s ami, végül, a reformkor küzdelmeit követő években jelszóvá vált: a *dualizmus*, egész újabb kori történetünkben a kiegyezésben nyerte el a maga legtudatosabb kifejezését. Ahogy a Ferenc József-i kor évtizedei idején Magyarország, a birodalmon belül, mindinkább előtérbe kerül,⁸ a dualizmus, mint politikai formáció, a Luxemburgi Zsigmond-féle birodalmi alakzathoz kezd hasonlítani. Benne az „eurázsiai szintézis” magyar—osztrák szimbiózissá vált. Egyedül a magyar királyság — ellentétben az osztrák örökös tartományokkal — rendelkezett az ehhez a szerephez szükséges archetipikus örökséggel: létezik egy nagy „mftosz” a középkori magyar *Archiregnum* észak-balkáni politikai és térítő feladatáról. Ez az, amit Szent István koronájával a Habsburg- király megörökölt. Ilyen vagy ehhez hasonló nagy „mftosz”-szal azonban az örökös tartományok nem rendelkeznek és nem is rendelkeztek sohasem. Ferenc József koronázása a magyar emlékezés ősi tartalmú rétegét mozgósította. Buda sziklája századok múltával megint magyar Akropolisszá vált,⁹ úgy mint a középkorban. Voltak, akik azt is tudni vélték, hogy Andrassy azért reintegrálta Boszniát a magyar—osztrák birodalomba, mivel az 1867. évi koronázás alkalmával Ráma királyságának régi lobogóját, amit ott vittek a szentkorona országainak többi zászlajával együtt, megpillantotta a koronázási menetben. Tizenegy évvel később Bosznia királya birodalmának része volt.

Kerényi Károly nevezte el az egy őskép általi megragadottságnak ezt a válfaját „archetipikus elvakultság”-nak (archetypische Verblendung).¹⁰ S ez az, ami megmutatkozik a magyar *fin de siècle* újraéledt „birodalmi” politikájában. Jóllehet a dunai Monarchia az Árpádok s az Anjouk középkori *Archiregnum*-ához csak néhány külsőségében hasonlatos. Délkeleti expanziója, a Balkánnal szemben felvállalt civilizatórius renderemelő hivatása jobbadára egy optikai csalódás jelenségei. Országá nem Hunyadi Mátyás föltámadt „imperiuma”, nem is az Árpádok birodalma. A valóságban — nem expanzív, hanem védekező állásban leledzik. Jellemzője: a Buda—Bécs—Prága háromszög, a Luxemburg birodalomával vág egybe, ez azonban a törökkel szemben már defenzív helyzetet foglalt el. Mint Zsigmond király országa és tartományhalmaza, úgy keres a Ferenc József-i „birodalom” is egy nyugati nagy országot, amire rátámaszkodhat. A pánszláv frontok kibontakozása azonban — háttérükben az orosz protektorral — expanziós kísérleteit Balkán-szerzte pusztá epizódokká jelentéktelenfnti. Következésképp Andrassy a történeti jövőt is munkáló tette sem áll Bosznia okkupációjában, hanem a német—osztrák—magyar szövetség gondos és előrelátó előkészítésében.

XVII.

Minden felelősségteljes politikusnak be kellett látnia, hogy a kettős Monarchiának a német szövetség egyetlen biztosítéka. Egyben az is világos volt, hogy Németország számára ez a szövetség csak akkor érdekes és értékes, ha a Monarchia nagy, erős és a legmodernebb fejlődés nívóján álló hadsereggel rendelkezik. Az uralkodó egész hosszú életében makacsul és határozottan védelmezte serege egységét. Joggal látta benne országai sértetlenségének és népei jövőjének zálogát. Az ellenzék azonban egyszer sem bír felemelkedni erre a magaslatra. Az is igaz azonban, hogy az, aki *fent* van, igen gyakran nem látja meg a *lent* igazságtalanságait, visszaéléseit, kicsiny érdekeit és kicsinyes rosszakaratát. *Magyar* csak a nagyon korlátolt számú honvédség volt; a közös hedseregbe sorozott magyar legénység viszont leggyakrabban osztrák vagy cseh parancsnokok alatt szolgált, akik még szavukat sem értették.

A századvégtől kezdődően folyvást erősödő és egyre türelmetlenebbé meg követelőbbé váló ellenzék, a 48-as és függetlenségi párt, ahogy neve is mutatja, nem állt a 67-es kiegyezés alapján. Magyar vezényletű sereget, önálló vámtérületet, önálló magyar jegybankot követelt, azaz a dualizmust perszonális unió irányában akarta átfórnálni, magyarán: megszüntetni. Hogy ezen törekvések egyikével sem érthettek egyet sem az uralkodó, sem tanácsosai

⁸ MISKOLCZY, Ungarn etc., 173.

⁹ Szerző, A magyar Akropolisz, 10—15.

¹⁰ KERÉNYI, D. ung. Wend., 583.

és a közös miniszterek: a Monarchia voltaképpeni vezetői, kézenfekvő. Hiszen ezt az ellenzék is belátta. Ez azt is jelentette, hogy még abszolút többségi pártra emelkedése esetén sem lehet kormányképes. Kezdetből kétségbeesett helyzetben volt tehát. Ebből a kétségbeesésből magyarázható, ha nem is érthető meg teljesen, hogy ellenzéki volta hosszú évein keresztül folytonos obstrukciókkal zavarta meg, sőt tette lehetetlenné a törvényhozás munkájának békés menetét. A maga „archetipikus elvakultsága” az önálló, „ezeréves” határai közt megvalósítandó magyar nemzetállam, a harmincmillió magyar s egyéb, ezekhez hasonló lázalmokban nyilvánult meg. Ezek emberi és történeti értékében és súlyban még az Andrássy nemzedéke ősképeivel sem vehették föl a versenyt. Követelései végül értéktelen külsőségek hajszolására sorvadtak össze. Minden eszközt felhasználtak, hogy a hadsereget, hazájuk s az össz-monarchia egyetlen védelmi eszközét, népszerűtlenné tegyék. Magyar vezényleti nyelvről az uralkodó megrendíthetetlen ellenállása következtében le kellett mondaniok, mire másodrendű, ún. „közjogi vívmányok” elérését tűzték maguk elé, mint aminő volt a hadsereg használta zászló, a címer kérdése s „Ausztria” meg „Magyarország” hivatalos címében az „és” szó. Sajnálatos, hogy soraikban nem egy jó szándékú, sőt tehetséges és nagy műveltségű ember örölte fel erőit, akikre bizony a nemzet életének más területén érdemesebb, s főleg: értelmesebb szerep várhatott volna. Így azonban csupán politikai vetületei voltak a középosztály általános hanyatlásának.

XVIII.

Ez általános hanyatlás láttán méltán vetődik fel eredetének kérdése. A magyarság ősképeinek, a nemzeti kollektív psziché „orgánumainak” érintettük megsérülése valóban hosszú prehistóriára tekinthet vissza. A „megbetegedést” kiváltó ok mindenekelőtt nemzeti elképzelés és nemzeti valóság összeütközésében nyilvánkozik meg, mégpedig a népi sors alakulásának azon pillanatában, amelyben a konfliktus megoldhatatlanságának tudata a nemzeti eszmékedés részévé válik. Ez a momentum a török korszak vége. Azóta leng az igazi *regnum* követelménye légüres térben. A főúri összeesküvés (1670), Thököly felkelése (1679) és Rákóczi szabadságharca (1703) egymásra következő etapjai egy eseményornak, amelynek legvégén — hogy Vörösmarty formaadásával éljünk e helyen¹¹ — a „hírben ragyogott fejedelmek végivadáka”, a számfűzött Rákóczi, saját történeti szerepe és kudarca belső értelmének felismerése áll.

A XVIII. század legjobbjainak kedélyén a vég: a leáldozás hangulata ömlik el. A vele párhuzamosan fellépő kompenzáció a *regnum* követelményének a karolinust—heresianus rendi kompromisszumban megvalósuló igen szerény, igen korlátozott kifejezése. Mikor aztán az 1790/91. évi országgyűlés nagy reformterve is kudarcba fullad, már régóta készen áll, sőt dominálóná lett az „utolsó magyar” víziója. A gondolkodó magyar Széchenyi Ferencről Ady Endréig gyötörő bús kíséret semmit sem veszít kínzó jelenvalóságából, akkor sem, ha belátjuk — mint ahogy belátták ők is —, hogy a látomás a magyar képzeletet oly környezetben keríti hatalmába, amely semmiképpen sem mondható elhasznált erők rom-mezejének: „... nem magyar sors az ábrándos enyészet”.¹² A reformkor nemcsak kultúraformáló és megújódásra célzó erős akaratról ad hírt, hanem ez akarat képviselőinek meg nem esorbult vitalitásáról is. Ám épp ez az ellentét a vég érzete és a vitális lendület közt vezet tragédiába. A „birodalom” újjáalkotásának, azaz egy megújódott, de ősi értelmű Magyarország megalapításának ábrándja nélkül a reformműnek nem kellett volna feltétlenül összeomlása torkoltnia. A reformkori nemesség magatartásának vizsgálata leplezi le az egész korszak belső természetét. Ennek a vezető osztálynak nagy és feünkölt gesztusa ui. — a gesztus, amivel előjogairól lemondott — egyben a *vezetésről* való lemondásának gesztusa is.

Széchenyi mint Kossuth — mindenik a maga egyéni módján — az erjedést egy tovább már el nem viselhető forrponig hevíté. Mídon ez nyilvánvalóvá vált, az igazi reform helyén nem maradt, csak a sápadt megoldás, — melyebbről nézve: hasonlat —, a menekülés. A lemondás is futás: menekülés a felelősség elől, a történelem

¹¹ Szerző, *Mythos u. Schicksal*, 91—93. — *Uő*: *Hist. de Hung.*, 202—203.

¹² ADY, *Vall. és tanulm.*, 84.

élésének fojtogató tömkelegéből, még akkor is, ha — mint itt — a lemondás a legmagasabb eszményekre való hivatkozás formájában megy végbe.¹³

Am csak az egyes egyének — a döblingi Széchenyinek, az emigrációs Kossuthnak — van lehetősége arra, hogy kitepje magát népe élő szervezetéből; a régi nemzetgerinc, a nemesség — ahogy láthattuk — 1849 után sem szakad ki a közösségből, amelyhez tartozik, sőt benne középponti helyzetét sem veszíti el.

Örökségük — a föld és az ezme — sem tűnik el, s mindkettőt továbbra is nekik kell gondozniok. A reformkor „utolsó magyarjai” úgy gondolták, megoldhatják ezt a kérdést, ha beveszik az egész népet „az alkotmány sáncái közé”. Ha ez sikerül, visszalépésük valóban oly fejlődésnek ad helyet, amely a szó teljes értelmében népi-demokratikus irányban vezetett volna. Ez a lehetőség azonban a magyar állam újraalkotásának véres kudarcaival már 1849-ben meghiúsult.

Így hát az örökséget: az „utolsó magyarok” szellemi hagyatékát, átvették az „utolsó magyarok” fiai és unokái. Ezek a „fiak”, bár gondozták az örökséget, számára korszerű formát adni már nem voltak képesek. Egy megváltozott környezet követelményeihez sem tudták idomítani, holott éppen ez, az Európa változó körülményeihez való folytonos adaptálódás, volt az a képességük, amivel őseiknek a honfoglalástól egészen a nemzeti reform koráig minden egyes esetben sikerült fenntartaniok a magyar álladalmat. A magyar történelem folyamán újra meg újra megbizonyosodott, hogy a nemzet *belső* egyensúlya — még nagy külső veszély vagy lényegbe vágó szellemi-lelki feszültség idején is — érintetlen maradt, valamíg az alapszövetét megfestesítő dualizmus valaminő formában megvalósulhatott. Viszont válságok, sőt katasztrófák azonnal fölléptek, amint a dolgok ezen duális rendje veszélybe került vagy megsérült.

Ebben a távlatban nyerik el aztán a hanyatlás jelenségei a maguk lélektani-történeti dimenzióját. Bennük jellemző szimptomája nyilvánul meg a régi nemesség utódai lelki állapotának, amely „ósképi elvakultságában” már felismerni sem képes a kiegyezés korának hazája számára egyetlenül kedvező pillanatát. Így talán magyarázható első odanézésre eszeveszettnek ható támadása a Habsburg-monarchia és a szentkorona országának dualisztikus felépítménye ellen, amidőn a jövőendő zálogát, a hadsereget, egy „sovén mánia” kedvéért aláásni kísérli meg.

1889-ben, a véderő-javaslat vitája kapcsán ez a tendencia már egészen világos. Tisza István, akkor 27-edfél éves ifjú képviselő, másodszer beszél a Házban. „Idestova tizenkét esztendeje annak — úgymond —, hogy hol közelebbi, hol távolabbi jövőben, de folytonosan kísért bennünket egy nagy európai háború veszélye és szelleme. Én azt hiszem, hogy a kormánynak nem lehet nagyobb érdeme, mint az, hogy ezen hosszú idő alatt — s most az ellenzék padsorai felé fordul — sokszor szemben az önök idegenkedésével meg tudta őrizni a nemzet érdekét és békéjét. ... Hogyha ez a háború kiüt, ... az nem lesz gyermekjáték sem a Monarchia sem a magyar nemzetre nézve s igen könnyen fejlődhetik élet-halál harccá a magyar nemzetre nézve.” Ahogy itt a Monarchiát s a maga nemzetét egy érdek szempontjából, úgy fogja a közös vámtérületet s az Osztrák—Magyar Bankot is tekinteni, a dualisztikus rendszer ezen támpilléreit, amelyeket az ellenzék hasonlóképp egy „sovén mánia” jegyében igyekszik aláásni.

Így válik — legnemesebb politikai ellenfelével, az ifjabb Andrassy Gyulával együtt — a dualizmus: az idősb Andrassy és Deák értelmében vett kiegyezés, legjelentékenyebb védelmezőjévé s így — természetesen — magáévá teszi a Németországgal való szoros, nemcsak politikai-hadi együttműködés gondolatát is.

XIX.

Ennek a szoros politikai-gazdasági együttműködésnek jegyében áll első nagy vállalkozása: az Ipar és Kereskedelmi Bank. 1890-ben Georg Siemens, a német nehézipar legfőbb képviselője, Budapestre jön. A megfelelő vezetőt keresi egy a magyar ipar fejlesztését célzó részvénytársasághoz. Tiszával folytatott beszélgetései vezetnek a kívánt eredményhez. Az új vállalat Tiszát választja elnökévé. A Bank, akár imént az idősb Andrassy, diplomáciával s fegyverekkel, modernebb eszközökkel tör ugyanarra a célra. Megkísérlí, hogy behatoljon a Balkánra. Ahogy Andrassy, Bosznia okkupációjával, úgy most a Bank egy nagyszabású pénzügyi manőverrel.

¹³ Szerző: A Magyar Néző, U M U, 1954-6.

Mire a vállalkozás összeomlik, a Bank már 20 millió korona tőkével van érdekelve „Európa egyik leggeniálisabb üzlete”, a romániai petróleummezők feltárásában. Oly üzlet volt ez, amely már kezdeteinél is évi 2 és fél millió lej nyereséget hozott. Ezenkívül a Bank egész sereg magyar ipari vállalkozást ösztökölt, olyanokat, amelyek életrevalónak bizonyultak s később virágzó intézményekké nőttek ki magukat. A Bank mégis csődbe megy: a belpolitikailag különben sem szerencsés 1902. év folyamán hirtelen bizalmatlanság keríti hatalmába a közönséget. Visszaköveteli betétjeit: a Bank elveszti fedezetét. Hogy mi áll tisztán politikai szempontból a magyar publikum ezen váratlan elbizalmatlanodása mögött, könnyen felderíthető, ha az ellenzék s az oláh érdekeltségek — egymástól különben teljesen független — áskálódására és aknamunkájára gondolunk. A Bank közgyűlésén Tisza megkísérli, hogy tisztázza a helyzetet. „Tisza maradjon, akkor visszatér a bizalom!” — kiáltják feléje a részvényesek. Tisza, hogy a vállalkozást s mindazt, ami hozzá van kötve, megmenthesse, még arra is kész, hogy letegye parlamenti mandátumát. Erre azonban már nem kerül sor. Bécsbe utazik ugyan, hogy terveit a Wiener Bankverein főigazgatója elé terjessze. Úgy tetszik: elkésett. Berlin végét akarja vetni a zavaroknak, s a Bank megmentése nem érdekli már. Erre visszalép Bécs is. Így török szét a legváratlanabb pillanatban Tisza kezében tevékenységének eszköze. A Bank programja túlságosan nagy, az alap túl széles, a tőke mégis elégtelen volt a nagyon is magasra tűzött célokkal szemben — ez a pénzügyi szakértő, Hegedüs Lóránt ítélete.¹⁴ A terveket csak egy egészen kivételesen hatalmas tőke képviselhette és valósíthatta volna meg. Az ember túl nagy, fantáziája túl élelénk volt a lehetőségekhez képest, amelyek közé állították. Mozdulatai szétfeszítették a szűk keretet.

Tisza levonja a következtetéseket. Nem félig teszi: a nemzetgazdaság területéről azonnal és végérvényesen visszavonul és lényé egész határozottságával a nagypolitika küzdőterére lép. Húsz hónap múltán ő a miniszterelnök.

XX.

Kineveztetése a király a hadsereg egységét — nyelvi egységét is — hangsúlyozó chlopy-i napiparancsa utáni hetekre esik. Nemsokára két front keresztüztüében fog állani. Az ellenzékkel szemben most is ő a kiegyezés tántoríthatatlan védelmezője. Ezzel kihívja maga ellen bősziült s mégis gyermekes benyomást keltő dühös gyűlöletét azon politika képviselőinek, akik Kossuth Lajos nevét tűzték zászlaikra, s akik a XX. század első évtizede folyamán a magyar függetlenség eszméjét majd mind a világ szemében kompromitálni fogják.

Az osztrák kormánnyal szemben viszont Tisza a nemzet jogai és szabadságai megvédelmezője. Körber, az osztrák miniszterelnök, kéretlen beavatkozását országa belügyeibe mint egy „előkelő idegen” nemkívánatos dilettantizmusát utasítja vissza. Magatartásával azonban az „Egyesült Ausztria” (Gesamtösterreich) legutolsó képviselőjét, „a magyarellenes, szlávbarát” trónörököszt, Ferenc Ferdinándot, egy életre ellenségévé teszi. „Der gottähnliche Tisza”, ahogy éppen Ferenc Ferdinánd nevezte, a „házszebályrevízió” alkotmányértörvénybe iktatása ellenére, voltaképpen megbukott a parlamentben. A képviselőház rendőri felügyelet alá helyezése s az ellenzék erőszakos reakciója: az ülésterem összerombolása után, a parlament meg nem zabolázható többé. 1905. január 3-án Tisza „a nemzet akaratához” fellebbez. A király felosztatja az országgyűlést. Kifirják az új választásokat. Rajtuk azok döntenek, akik — megrészegítve az ellenzéki pártok frazeológiájától — „a törvényeket lábbal taposó” Tisza ellen szavaznak. Az új képviselőházban a régi kormánypárt kisebbséggé zsugorodik. Február 2-án Tisza visszaadja megbízatását a királynak.

Ezzel azonban Deák és Andrássy műve kisiklott tengelyéből: ami most az 1867-es minta alapján berendezett Magyarországon előállott, egy 48-as többségű parlament volt. Ferenc Ferdinánd s a magyar alkotmányosság ellenségei elérkezettnek látják a maguk idejét. A király a képviselőház kisebbségből nevezi ki új kormányát. Ezek, az ún. „darabontok”, megkísérlik a már régóta esedékes választási reform útját egyengetni. A terv meghírsül, jöllehet megvalósítása a magyar elem túlsúlyát nem ásta volna alá. Ellenkezőleg: a Kristóffy József — a darabont-kormány belügyére — közölte adatok szerint a választói reform a magyarság szavazásban való részvételét 56,2%-ról (1905) 56,5%-ra emelte volna. Transzlajtániában hát a névadó népelem nem szorult volna

¹⁴HEGEDÜS, 266–268.

kisebbségbe. Nem úgy Cislajtániában, ahol a választói reform megvalósult, ami az osztrák parlamentben a német nyelvű elem vezető szerepe és befolyása megcsönkulásával nagymértékben egyértelmű volt. A darabont-minisztérium azonban aligha vette komolyan a magyar választói reform megvalósítását, hiszen mindinkább egy abszolutisztikus fordulat előkészítésén fáradozott. A vármegyék ellenállása: az adófizetés megtagadása folytán az államháztartásban mutatkozó 100 milliós hiány, és a sorozás meghiúsításával a hadsereg magyar részében — akkori kifejezéssel — eluralkodó „züllött állapotok” még idejekorán arra indították a kiegyezési mű utolsó még életben lévő megalkotóját, a királyt, hogy a fordulatot ne az abszolutizmus, hanem az alkotmányos élet helyreállításának irányába terelje. A válság csúcspontján Ferenc József az ún. Kossuth-párt vezető politikusait magához rendelte, s midőn ezek a hadsereg egysége és a választási reform ügyében kompromisszumos hajlandóságot mutattak, belőlük nevezte ki új minisztériumát. A kompromisszum azonban azt jelentette, hogy a 48-asok 67-es alapon voltak kénytelenek kormányozni. Jobb módszert ki sem lehetett volna eszelni, hogy őket — nem máról holnapra, de — az évek folyamán teljes bizonyossággal — örökre diszkreditálja a magyar közvélemény szemében.

A gyökeresen megváltozott helyzet elé állítva Tisza igen sajátos módon, de magára mélyen jellemzően reagál. Azon a napon, 1906. április 10-én, amelyen az új minisztérium hivatalba lép, összehívja atyja egykor oly hatalmas pártját, a pártot, amely közel negyven éven át kormányozta Magyarországot, és — feloszlatta. Kemény kezében most másodszer pattan szilánkjaira tevékenységének eszköze. Ebben az esetben világosan felismerszik akciójának kettős ábrázata. A *génusz Tisza*, mint utolsó védőfal a töredező rendnek, áll egy hagyományossá lleskesült és bolondult társadalom közepette, amely elvakultságában már alig-alig tudja, mit cselekszik. A *démon Tisza* azonban teljesen maga sem ment ugyanettől az elvakultságtól. Épp csak hogy a *maga* módján és névján éli ki. A dolgoknak olyan ritmust és olyan irányt diktál, amit azok elviselni nem bírnak. A Bank teherbíró képessége nem bírta el, amit Tisza rárótt, és összeomlott. A hív szolgálatban megőszült, puha és elkényeztetett Szabadelvű Párt sem viseli el az új feszültséget, hiszen az soha nem volt az ő, hanem Tisza István lényének belső feszültsége, és darabjaira szakad. Az ábrándjai részességében támolygó nemzet nem képes arra, hogy meghódoljon ennek a dinamikának, ám azon a névön sem áll, hogy megharcoljon vele. Viszont — s erre még van ereje — izzó gyűlölettel utasítja vissza Tiszát. Tisza belátja ezt. Bír a nagysággal, hogy levonja — most is — a következtetéseket. Elhagyja a közélet terét. Éveken át, mint „bihari remete”, ősei birtokán tartózkodik. Ott történelmi és külpolitikai tanulmányokkal foglalkozik: tanul, könyvet ír, fölkészül újabb küzdelmeire. Ideiglenes elrejtésének évében lép föl az „alsó” vonulatból egyetlen *igazi* ellenlábasa: Ady.

XXI.

Ady föllépésével nyerte el az „alsó” vonulat értelmét, tartalmát, irányát is. „Egy poéta-Széchenyi vágytam lenni” — mondja 1912-ben, s szavai megmutatják, mily mértékben volt benne tudatos igazi helyzete s a belőle folyó hivatás. Midőn az „Új versek”-ben a szerelem, a maga lelke, az ország sorsa, a magyar s az ember örök kérdéseit, sőt a következő kötetekben az istenkereső ember nyugtalanságait is először énekelte meg eladdig egészen ismeretlen módon — egy belső megújulás, azaz egy a népből támadó nagy igazi forradalom, mintha formát kezdett volna ölteni. Jeleképes értékű, hogy Ady, maga is kelet-magyarországi, akár Tisza, s bár szegény, de ősrégi nemesi család sarja, a magyar törtélemből az ugyancsak kisnemes Dózsa György példáját ragadja ki — úgy, ahogy a mondai hagyományból a Csabáét, amit igazi forradalmi tartalommal sikerül megtöltenie. Föllépésének visszhangja akkora, hogy vele szemben most már a „fölső” vonulat képviselői sem maradhatnak közömbösek. Jellemző módon azonban ezek egyetlen reakciója Adyval szemben csupán egy nagyon heves és általános elutasítás. Annak ellenére, hogy Ady a magyar sorsról éneklő versei, ezek a mély és megrázó költemények, bizonyára a leglényegesebb kifejezésekhez tartoznak, amiket a magyar szellem az idők folyamán magamagáról kinyilatkoztatott, a „fölső” vonulat legnagyobb alakja, Tisza, ezekkel a megdölgdoltan sértő szavakkal löki el magától a poétát: „Ady állítólagos költészete a lelki anarchiának kínos takarója, a pöffeszkedő parvenü üres feltűnéshajhászása, mely joggal számít a félművelt tömeg föléltelenségére.” (Rusticus álnéven, Magyar Figyelő, 1912.)

„Dózsa György unokája”-ként Ady nem rekedt meg hőmi forradalmi rajongásban. Kezdeti éveiben még lelkesítették egy „polgári demokrata forradalom” eszméi. Ám hamarosan eleven lesz benne a kérdés: „Érdemes-e küzdeni a polgári demokratikus forradalom győzelméért, amikor a polgárság reakciós, önző, ideáltaian osztálylázó lett?”

Így nyílik meg útja a paraszt- s a munkásság felé. A szocialista munkásmozgalommal, amely budapesti központjából készül „beszervezni” a magyar munkást, hamarosan kapcsolatba kerül. Felismeri végeredményben kultúraellenes magatartását a semmi egyéb, csupán kényelmes élet iránt érdeklődő „úriemberek”-nek. Innen kezdve a kultúrával szemben még felvevőképes, a merész gondolkodásra még nem képtelen munkásság a reménye. A parasztságra nézve viszont ayugtalanítja, mint volna szervezhető, vezethető egy paraszti fölkelés. Ady nem romantikus népbarát, hanem — onnan kezdve, hogy magában ismeri fel az új magyar forradalom poéta előharcosát — lelkiismeretes keresője az útnak, amin ez a népi megújulás győzelemhez segíthető. Mikor Békés megyében a „parasztkirály” Achim András személyében végre vezére támad a parasztnak, Ady azonnal fölveszi vele a személyes összeköttetést. Achim, a Független Magyar Szocialista Parasztpárt alapítója, 1905-ben képviselő lesz. Programja merész és világos. Követeli az ált. titkos választójogot, az egyházi nagybirtok felosztását, vele minden földbirtokét, amely tízezer holdat meghalad, továbbá lényegbe vágó választási és közigazgatási reformot stb. Achim a magyar vezető osztályok a parasztságból történő megújulásában reménykedett. Egy új, egyetemes érvényű jogrend előharcosa volt. Ennek segítségével vélte — a földművesre támaszkodva és az egyetemes földművesség országhatárokat semmibe vevő együttműködésének kiépítésével — elejét venni egy nagy imperialista háború lehetőségének. Beláthatjuk, ki mindenkinek állott útjában ez az ember. 1911. május 14-én kismemesi eredetű suhancok vérlázítóan aljas módon meggyilkolták.

A parasztkirály halála az egész magyarországi szocialista mozgalom fordulópontja: a forradalmár Ady számára pedig személyes szerencsétlenség. Számára, a nemességben gyökerező és mélyen patrióta magyar, a Byron és Nietzsche olvasásában nagyra nőtt individualista számára egy ilyen *individuum*, egy magyarul érző paraszt vezette forradalom lett volna az a mozgalom, amelyhez lényé belső megsérülése vagy megcsönkulása nélkül csatlakozhat. Most azonban napjaink tudatos, egy megújulást *belülről* sürgető emberének kutyaszorftójába kerül. Amit így fejez ki: „Büszkén s bátran vallom magamat a két meggyőződésű emberek közé e szerencsétlen országban... Követeljük a legteljesebb demokráciát, ordítjuk az ált. titkos és egyenlő választójog elvét... holott századokkal nálunk előbbre-járó kultúrtársadalmak eredményei már elvették titokban minden guszthusunkat. ... Istent szagolunk mindenütt s... kénytelenek vagyunk itthon — ... szabadgondolkodó társaságokat szervezni — Isten nélkül. Hogy ezek a hazugok volnának hazugok, — ezt még a leggyűlölködőbb, legrettegőbb ellenfél se merheti állítani; ezek a magyar politikai valóság legvéremládozóbb alakjai”. Ebbe a „kettősségbe” merededik bele hazája *Ős Ugarán*: „Az Isten, én és egy paraszti átok” — írja 1908-ban; 1913-ban pedig: „eljött hát végre a pusztánkba Isten szent küldöttje: a Sátán”.

XXII.

Mély tárnák nyílnak meg itt — a magyar romantikus világlképben régtől ismerősek. Az Ős „paraszti átok”, Sátán a magyar ugaron — ezek csupán más nevei az ősi magyarság s aztán Széchenyi meg a többi romantikus sötét istenének, Madách Luciferének.¹⁵

Ez árvult országban
Vén századok óta
gonoszak az istenek.

¹⁵Szerző, *Dualismo en la Literatura húngara, Carnaval y Rev.*, 254–256.

Legnagyobbjaikat már első korszakában elébe varázsolta a képzelete. A Disznófejű Nagyúr, Jó Csönd herceg látomását. Kétségtelen istenség az Ős Kaján, a romantika Ármányának, Az Ember tragédiája sötét ellen-istenének Ady teremtette reinkarnációja.

„Bíborpalástban jött Keletről a rímek ősi hajnalán.” Lovon, dalolva, lantját verve jött. Fölsimerte: tudta, hogy Apolló. Ott áll a versben. Azaz: ráismert egy egész évtizeddel a farkasmosolygású veji Apolló felfedezése, harminc évvel Kerényi Károly eredményei előtt, aki Apolló komor, kegyetlen oldalát először tette a tudományos eszmélkedés számára hozzáférhetővé. Fél évszázaddal azelőtt, hogy ezt az ellentmondásterhes Apolló-alakot a magyarral rokon ugor népek hagyatékában kimutatnom sikerült.¹⁶

Az Ős Kajánéhoz hasonló jelentőségű mítoszi látományban Adyknak később egyszer sem volt része, mindazonáltal legreggibb ősök baljós istenségének jelenléte költészetének mindvégig integráns része marad. Lényének középpontjában, mint bizonyára leginkább tisztelt istenség Ady vallásában, saját Énje áll, az Én, amely „az egyén isteni fölsőbbiségét magyarul érezte”. Ezt a gondolatot egészíti ki az a jelentős mondat is, amelyben a modern emberről és kozmikus helyzetéről való felfogása szinte félelmetes erővel talál a maga számára kifejezést: „... a mai emberben benne van a legdrágább fejlődési potencia, az elképzelhetetlen, az Isten mai konceptuságál jóval több”. „Aki él, az egy kicsit isten, ha tud merni meggondolatlanul akarni s ha tud és mer játszani életre-halálra.” Ez az a távlat, amelyből nézve magyarság-szemlélete voltaképpen értelmével szemben is igazságosak lehetünk:

Messziről és messzire megy ez élet
S csak: élet ez, summája ezrekének,
Örök, magyar határ-pör, meg nem szakadott.

Lényében ez az örök pör mint „ős állandóság vágta”:

Hunn, új legenda, mely zsarnokin életik.

XXIII.

Hunn legenda, mert teljes tudatossággal éli újjá benne Csaba „hagyását”. Messzemenőleg azonosítja magát Etele a halál országból haza remélt fiával.

Már 1908-ban „vörös jelek” világnak fel előtte a Hadak Útján. A mítoszi kép újra él: „Csoda esett. Földre esett. Benépesült a Hadak Útja.” Rajta egy nép közelg. A Csaba népe? A nép.

Ez az ország a mi országunk,
Itt most már a mi kezünk épít.
Tobzódzatok, tobzódzatok,
Éppen elég volt ezer évig.

Aki így beszél, a „békétlen Koppány, hunn ördögök fia”, a „hitzegő Álmos fajából...”. Ami azonban 1908-ban még csak tapogatózó kísérletezgetés: szocialista tartalmakat egységgé szólni a Csaba-hagyománnyal, az 1912-ben, a „Csaba új népe” c. versben, már hatalmas program. „A Bakonyoknak Bakonyában” ... „Rontás-átlomban, szertevetve — Aludtak a jó katonák.” Végre mégis ütött az óra. Föltámadtak a „hunok”: Ady népe.

Nem jöttünk égi Hadak-Útján,
Sorsunk vad ösvény, Föld s a por,

¹⁶KERÉNYI, Apollon, 41–44. — Szerző: El paisaje mítico, En torno al pensar mítico, 54 ss. — Uő: Dualismo, 258–260.

De, ím, egy új Csaba-legenda
Lelkünkben lázasan dalol.

„Megtaláltuk az őseinket”: a sok „bús homlokú magyart”, „kinek azért kellett pusztulni, mert újat, emberit akart”. Most mindük együtt „a magyar Isten lovaga”.

Hogy a Bakonyok Bakonyából
Minden rest álom messze tñnt,

Most már nem jó, csak az ítélet:

Adjon a Sors belénk oly bosszút,
Amilyent Csabának hagyott.

1913, a következő év, a közeledő felkelést köszöntő énekei — „Rohanunk a forradalomba” és „Robogj föl Lázak ifjú serege” — már Csaba újjáéledt hadainak harsonája. 1914 azonban — a népek fölszabadulása és a magyarság megújhodása helyett — a „nagy Rémet” idézte föl: az első világháborút, amivel az emberhez méltó nagy forradalom, amely Ady reményeiben élt, mindörökké a megvalósíthatatlan álmok ködországába süllyedt.

XXIV.

1908. október 5-én a Monarchia külügyi kormánya többé jóvá nem tehető hibát követett el. Kimondta az 1878-ban elfoglalt Bosznia-Hercegovina bekebelezését. Ezzel a Monarchia minden ellenségének, aki Ausztriát a világ előtt imperialisztikus törekvésekkel akarta megvédelmi, alapot és anyagot adott. Ok nélkül fölingerelte a nagyhatalmakat s egyben semmivé tette a délszlávok egy majdani egyesülést célzó reményeit. Az ifjabb Andrassy a belügyminiszteri székéből jelentette ki: „Az annexió Törökország irányában minden jog híjával való erőszak.” Megtehetette, hiszen a közös külügyminisztérium az annexió kérdésében a magyar kormánnyal semminemű érintkezést sem vett föl s a nagyhatalmakat sem értesítette, csupán az önhatalmúlag végrehajtott tényről.

1909. március elsején Tisza — hosszú évekre terjedő hallgatása után — beszédet mond a főrendiházban. Megjárta hát ugyanazt az utat, mint ősei: 48 nemessége. Ő is lemondott, elment, helyét másoknak engedte át, éppen úgy, mint azok. Ám vele is az történt, mint azokkal: hiába adták át — helyüket nem vette át senki. Az ő helyét sem. A darabont-kormány? a koalíció minisztériuma? Vele való összehasonlításuk egyszerűen nevetséges. Visszatért hát. Egész múltjából, jelleméből következett, hogy — akár a régi nemesség — visszatért ugyan, de meg nem újult. Mint azok 1867-ben, ő ott folytatja, ahol 1906-ban abbahagyta. Kezdi azzal, hogy — a Balkánt illető Habsburg-eligondolás alapján állva — igenli az annexiót. Ez azt jelenti, hogy az akkor már nagyon bonyolult Balkán-kérdést — a maga aktualitásában — nem értette meg. 1914-ben majd maga fogja ezt illető „vastag tudatlanságát” bevallani. Most még nem tart itt, érzi azonban, hogy ideje eljött. Így is van. A 48-asok s a velük szövetkezett baloldali pártok kormányzásának tökéletes kudarca után az 1910. évi választások újra szabadelvű többségű képviselőházat eredményeznek. Ez a többség Nemzeti Munkapártnak nevezi magát. Az ellenzék — jelentős hányadában még mindig a 48-asok — folytatja régi obstrukciós politikáját, csak hogy ezen az úton is bénáthassa a parlament működését. Most veszi át Tisza a vezetést. Mint a képviselőház elnöke 1912. június 4-én végre elfogadtatja az oly régtől vajdúó véderő-javaslatot. Vele azonban megsérti az alkotmány egyes külső, formai követelményeit. Megismétlődik az 1904. évi helyzet. A fölabajgatott képviselőházban csak a rendőrség jelenléte biztosíthatja még az ülések rendjét.

A parlamenti alkotmány jogrendje valóban megsérült, a politikai pártok meglazultak, az általános hangulat több mint ingerült, a koronával és Ausztriával fennálló viszony alapjai meg van mérgezve. A kisebbségek ugrásra készen várják a fölbomlás első jeleit. A háború kitöréséig még két kurta év van hátra.

1913. július 10-én Tisza újra miniszterelnök s ezúttal uralja a belpolitikai helyzetet.

Most aztán szabad utat enged gyűlöletének a költő. Szemében Tisza a fejlődés akadálya, az antiszociális „úri” társadalom jelképe. Ő az, aki hazáját a romlás szélére viszi. Tiszának ajánlott verse, „Rengj csak, Föld”, nem egyéb átoknál és fenyegető jóvendülésnél. „A bűjtő, új, kan Báthory Erzsébet” — ez a versben Tisza. „Lent vad örjögéssel ölték a népet, — Ezt a csúffá tett örök hajadont.” A kötetét bevezető költeményben Ady még világosabban és fékevesztettebben fordul szembe e „balog nádor úrral”: „Új, talmi nádort megölni is tudnék.” Így merül fel — öt évvel Tisza megöletése előtt — ellenlábasa tollán erőszakos halálának gondolata. Kötete megjelenése évében a parlamentben rálöttek Tiszára. A meréylet nem sikerült. Az azonban, aki nem is egy év múltán valóban orgyilkos golyó következtében hull el s elestével működésbe hozza a bomlás egész gépezetét, Tisza másik nagy ellenfele — a szociális-politikai felépítmény Adyval diametrálisan ellenkező sarkán: a trónörökös, Ferenc Ferdinánd.

XXV.

A főherceg legyilkoltatása utáni tizedik napon, július 8-án, Tisza a királyhoz intézett emlékirata higgadtan és határozottan foglal állást egy Szerbiát illető agresszió ellen. Kijelenti, ha mégis ily jellegű katonai akció határozatnákné el, ő ezért „a felelősséget nem vállalhatná”, azaz lemond. Július 15-én, a trónörökös halálának tizenhetedik napján, viszont a következőket mondja a bécsi német nagykövetnek: „Nehezen határoztam el magam arra, hogy a háborút ajánljam, de most szilárdan meg vagyok győződve szükségességéről és a Monarchia nagyságát minden erőmmel védelmezni fogom.” A fordulat éppen ennél a határozott, makacs, sőt konok embernél nemcsak meglepő, hanem egyenesen megdöbbentő. Ilyet azonban láttunk már egyszer: 1904 végén, amidőn hirtelen mindent kockára vetett, kiprovokálta a bukást s azután eltemetkezett geszti magányába. S még látni fogjuk — 1918 októberében, — ahogy egyszerre odadobja a gyepőt a megvadult lovak közé, hogy predesztinációs belenyugvással várja be a végét... a magáét és nemzetét.

1914. évi attitűdjének megítélésénél tekintetbe kell vennünk egy belátását és egy belátás-hiányát. Mindkettő a cselekvő személy világhelyzetének függvénye. Tisza Berlin—Bécs—Budapest dimenziójában élt s külpolitikai horizontját — Erdélyt és Boszniát illető gondoljai miatt — a Balkánt fogta be, annak is csak északi felét. Ott azonban sohasem járt. S ha voltak is ismeretei — s bizonyára voltak — Francia-, Angol-, Oroszországról, közvetlen tapasztalatokkal ezekkel kapcsolatban sem rendelkezett. Belpolitikus volt Sadovától Sedánig c. könyve ellenére — s az egész világhelyzet főlérésének hirtelen támadt szüksége az akkor már ötvenhárom éves embert oly problémákkal állította szembe, aminőkkel addig soha életében nem foglalkozott.

Egyik, ez évben írt emlékiratának egy passzusa világtájtja meg, mi is az, amit a háborús világhelyzetből meglátott. Azt ti., ami szemében a világvégváró látomásait hozta az aktualitás közelségébe. Ha nem sikerül — úgymond — az oroszot azonnal leteperni s az így felszabaduló csapatokat a szerb s az oláh ellen fordítani, akkor „a román hadsereg ellen harcoló seregünk oldalba és hátra lesz támadva. Ennek a hadseregnek egészen biztos veresége utat nyit az ellenségnek Budapest és Bécs felé és eldönti az egész hadjáratot.” Ezzel az alapakkord, amely ezt az életet kezdetől fogva uralta és megmérgezte, meg van ütve újra, hogy most már el se hallgasson többé.

XXVI.

1916 novemberében meghalt Ferenc József. IV. Károly lépett trónra. Tisza kikényszeríti a maga számára Andrassy szerepét: mint egykor a „nagy szerencsés”, Andrassy Gyula, úgy koronázza meg most ő, a „nagy balszerencsés” a szentkoronával Magyarország utolsó királyát. Károly nem képes elviselni ennek a sziklasúlyú, sötét magyarnak reánehazódó jelenlétét. 1917. február 6-án, a háború kellős közepén, elbocsátja. Tisza — ötvenhat éves ekkor — azonnal aktív frontszolgálatra jelentkezik.

Ott, Olaszországban, éri 1918. szeptember 5-én a király segélykiáltása. Károly Zágráb- és Szarajevóba küldi, hogy rendezze a délszláv kérdést. Tisza arra gondol még, hogy Boszniát mindenestül a magyar koronához fogja csatolni. Az új címer is ott van a mappájában. Azaz: korának ez a legértelmesebb, jellemét tekintve bizonyára első helyet elfoglaló magyarja még most, a háború utolsó hónapjaiban is annyira megszállottja ősei és osztálya „ősképi

elvakultságának”, hogy — mintha a délszláv kérdés vagy száz év óta nem is létezne — arra gondol, a bosnyák problémát az Árpádok és az Anjouk hagyományának keretében fogja megoldhatni! E gondolattal járja be Horvát-, Dalmát- és Bosnyákországot. Szeptember 20-án érkezik Szarajevóba. Száz emberrel tárgyalt útja folyamán: indítványait száz ember utasította vissza. Mikor fokozatosan képet nyert a valódi helyzetről, mint egy felébredő fordult környezetéhez: „Wie ist denn das alles nur gekommen?”

Aztán, hogy Pestre visszatért, két horvát politikus látta sírni. „Tisza könnyezett — írja egyikük —, s lassan... szavakkal küzdve... kijelentette, el kell ismernie, hogy a magyar kormány horvát politikája teljesen elhibázott volt, tökéletesen belátja... az összes délszláv tartományok egy államban való egyesítésének föltétlen szükségességét.”

Még egy hónap van hátra, hogy a sorsfordulat után végére érjünk a tragédiának. Tisza eljut a felismerésig, hogy a Nihil, amit kezdettől fogva mélyen magában hordott, kiírta a világra, az ő világára, és elpusztította. Október 17-én megjelenik a császári manifesztum, amely proklamálja Ausztria átalakulását föderatív állammá. A kettős monarchia többé nem létezik. A dualizmus korának vége. Az új helyzet legfeljebb a perszonális uniót teszi lehetővé az osztrák tartományokból alakult föderációval. Ezzel megsemmisül Ferenc József és Andrássy alap gondolata: az eszme, amely Tisza életének is legfőbb tartalma volt. Lénye belső polarizációja megdőlt; a magyar politikai felépítmény széttört. Mint a nagy magyar romantikusok esetében, itt is Tisza démona, fajtájának baljós istensége győz a rend s az egyensúly nemtője fölött — azzal a különbséggel mégis, hogy Tisza számára, ebben a mélységben, éles ellentétben Széchenyivel, Vörösmartyval, nincsen reménysugár. Őkle, mint valami „torló erdő”, még egyszer lesújt. Az ütés rávall arra, aki adta. Fölkül a parlamentben, hogy kimondja: „A háborút elvesztettük!” A már amúgy is megsérült egyensúly ezt az ütest nem viseli el. Anyámtól tudom, hogy a kijelentésnek irtózasos hatása volt: akkor, általa omlott össze Magyarország. Vele lépett le színpadról a végső leáldozás utolsó bajnoka.

Két hét múlva ismeretlen katonák agyonlőtték. „Ennek így kellett történnie” — mondta a haldokló, híven önmagához, híven kalvinista hitéhez.

Önző, de szörnyű, térdet-fejet hajtván
Magamban látni omlóban a fajtám.

E két komor sor mottója lehetne Tisza István tragikus életének. Aki megfogalmazta, Ady Endre volt.

XXVII.

Az összeomlás heteiben Ady visszatalált a maga „hunn, új legendájához”: még egyszer, utoljára, Csabához. A költő szemében a háború kitörése egyértelmű volt összes — mind nemzeti, mind egyetemes emberi — reménységének végérvényes összeomlásával.

Sohse volt még kisebb az ember,
Mint azon az éjszaka volt:

— írja a nagy költeményben, amelyben a kozmikus démonia általi megszállottságnak, ami a háború kitörésének napjaiban eluralkodott a világon, állított emléket. Nemzeti lírája innen kezdve a legkietlenebb dezoláció kifejezésévé lesz.

Az Égből dühödtt angyal dobolt
Riadót a szomorú földre...

Az elött panaszolta, most örül rajta, hogy gyermektelen, azaz nemcsak jelképes értelemben, hanem valóban ő az „utolsó magyar”.¹⁷

S gyermeket nem fogok hagyni
Romlás és pusztulás helyén.

¹⁷ „... valami csodából megmaradtam utolsó magyarnak. Én vagyok itt magyar, egyedül, én...” ADY, id. helyen.

Hiszen

Minden Leendő összeomlott.

A csataterokról azonban eközben nagy győzelmekről jönnek a hírek s nagy vereségekről szólnak a krónikák: a korszak magyarság körülveszi a sírt, amit legjobb fiai százazreinek testére domboltak, akik elesetek egy háborúban, amiben nemzetüknek nyernivalója nem, csupán mindent elveszteni valója volt s amibe urai ezt a népet legvitálisabb érdekei felcsúfolásával kényszerítették bele.

Ezzel a „hunnok” utolsó harca is elveszett. „A halottak élné” c. költeményében már históriából-életből „kikényszerültek” Ady hunjai. Az új Csaba, mégis, igazi csapatjára csak most talált rá. De már nem jövőendő forradalom népe ez, hanem „levitézlettei” az értelmetlen harcnak. Kísértetek — hisz’ „halottakként ébredők”. S Csaba így köszönti híveit:

Be szép kísértetes világ,
Be jó nekem, be szép nekem:
Most az igazi halaványak
Táborában vezérkedem...

Csaba megtéréről, népe győzedelmes fölvonulásáról, még a nagy bosszúállásról sem esik szó többé. Halottak — távolról van csak mosolyuk még az Élet számára. S e kísértetereg szellemfejedelme a maga szemében is egyre valóságosabbá válik:

Élünk? — ugy-e nem élünk? —
Valakinek rossz álma,
Lidérc-seregbe válva —
Csak rossz álmom vagyunk mink?

Még látnia kell, amint

népét Hadúr is szétszórja,
szigorúbb istenek ezt így szokták.

Még csak halottai sem tartanak ki mellette: ez a Csaba, utolsó, legszomorúbb képviselője fajtájának, magára marad.

Vak ügését hallani
Eltévedt hajdani lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.
[...] Hajdani, eltévedt utas
Vág neki új hináru útnak,
De nincsen fény, nincs lámpa-láng
És híruk sincsen a faluknak.

Az eltévedt lovas látománya az „utolsó magyar” utolsó metamorfózisa, a mélypont. Hozzá nincs semmi fogható. A katasztrófa bekövetkezett és teljes volt a maga kilátás nélküli vigasztalanságában. A katarzis elmaradt.

Babonáink megfakultak,
Csodáink elesteledek,
Jövőkink eleve múltak,
Csak szégyeljük ezt a vén gyászt bevallani.
[...] Valahol utat veszítettünk,
Várat, tüzet, bizodalmat,
Valamiben késlegettünk
S most harcolunk kedvet vallva kedvetlenül.

1918 nem azért lett a katasztrófa évévé, mert benne Ausztria—Magyarország, „ez a kis kozmosz, egy egyesült Európa akaratlan előképe”, tönkrement. A Habsburgok birodalma, elvénhedten és telve problémákkal, amelyek aligha voltak megoldhatók, Európa újarendezésének így vagy amúgy áldozatául kellett esnie. „Kulturális szempontból tekintve, kétségtelven nagyértékű formáció volt, amely latin nyelvekkel — mint az olasz meg a román — szláv nyelveket — lengyelt, csehet, tótot, ukránt, horvátot — s végül még a magyart meg a németet foglalta egységbe...”¹⁸ Ezen kívül még valami más is volt: az európai egyensúly mérlegének nyelve. Európa az első világháborút követő új határrendezésénél senki sem gondolt arra, hogy itt, földrészünk közepén — ahol egyetlen nagy nemzeti egység sem bír kibontakozni, ahol azonban a germán elem a szlávval érintkezik —, ha már egy nagyhatalom nem lehetséges, úgy mégis egy jókora ütköző-államra van szükség, hogy egymásra-rohantában föltartóztassa a germán meg a szláv nagyhatalmat. Mint egy iskolapéldán azonnal megmutatkoztak a kettős monarchia kiesésének következményei: először Hitler foglalta el egymás után s megszegyenítő könnyűséggel a Monarchia egykori területeit, hogy a maga céljai érdekében fel- és kihasználja őket; azután pedig Sztálin járt el hasonlóképpen. Jellemző, hogy azóta európai egyensúlyról többé nem esik szó.

1918 nem lett katasztrófává még azáltal sem, hogy benne tört darabokra a magyar szentkorona országainak integritása. Jóllehet alig kiaverhető veszteség volt, hogy Magyarország szétdarabolása következtében területe 2/3 részéről, lakossága 65%-áról s vele 3 333 000 magyarról volt kénytelen lemondani. Az ún. Csonka-Magyarország meglepő gyorsasággal épült ki rettenő sebeitől — töretlen életerejéről nyújtván ékesen szóló tanúbizonyságot.

Katasztrófává lett azonban 1918 egy reménység meghiúsulása következtében. Magyarország legkiválóbb szellemi joggal reménykedtek abban, hogy népük a magas árért, amit egy nagyhatalom előnye, a maga területi integritása, magyar nyelvű lakossága egy jelentékeny részének elvesztésével fizetett — gazdasági-anyagi természetű veszteségeiről ezúttal nem is szólva —, emberi-belső felszabadulását és szociális meg szellemi megújíthatóságát nyeri majd cserébe. 1918-ban ez a reménység *igazi* — igazi és nem mondva csinált — népi köztársaság létesítésére irányult, amely hivatott lett volna — revolucionárius vagy evolucionárius úton: mindegy — a már régóta esedékes reformokat megvalósítani. E sorok frójának atyja, aki évtizedeken át reménykedett ebben a fordulatban, így hát bekövetkeztekor szerepet is vállalt benne — ahogy „Az ellenszegülő” című könyvemben olvasható —, mélyen csalódva várakozásai hamarosan distancírozta magát Károlyi Mihálytól, akinek kormánykodása az országot mind bel-, mind külpolitikai téren csőd szélére sodorta. A Károlyi kormányára következő magyar tanácsköztársaságot aztán az *entente* győztes hatalmai — főleg katonai téren megnyilvánuló előretörését megakadályozandó, de egyben tartva attól is, hogy a kommunizmus Magyarország irányából Közép-Európa többi államára is átterjedhet — román csapatok behívásával döntötték meg. A Szegeden alakuló ellenforradalom mindazonáltal csak akkor vehette át a hatalmat a maradék ország és a főváros felett, amikor az *entente* a románokat újra kivezényelte. Az ellenforradalom mind személyi összetételében, mind ezen személyek politikai és szociális magatartásában nemcsak jogutódja volt a régi Magyarország „fölső” vonulatának, hanem maga volt a régi Magyarország.

Mind az 1848 utáni nemesség uralmon maradása, mind Tisza István bihari remeteségéből való visszatérése esetében, itt is — még egyszer — nyilvánvalóvá lett minden szociális és agrárreform eleve való meghiúsulása magyar talajon, azon egyszerű oknál fogva, hogy *szervezett* képviselői — akár 67-ben, akár a századfordulón — most sem voltak sehol. Az 1919 őszén visszatérők azonban — akár a 67-es nemesség, akár az 1909 utáni Tisza — meg tudták szervezni magukat, következésképp megszervezték a kezükre jutott országcsontokat is. Persze: Kis-Magyarországon a régi Magyarország rendjét állították vissza — a megnyírbált ország a réginnél hasonlíthatatlanul szűkebb keretei közt. Egyben a régi társadalom is jogaiba lépett s vele a hajdani Monarchia életformái is. Ezekben — hiányozván a Monarchia nagyhatalmi állása, gazdagsága és tekintélye — jobbra csak a régi berendezkedés hátrányai váltak restaurálhatókká, előnyei nem vagy alig. E keretekben tenyésztett ez a társadalom látszólag kiegyensúlyozott körülmények között még huszonnégy éven át. Az esedékes szociális kérdéseket ez sem

¹⁸ Ungarn und unsere geistige Welt, Karl KERÉNYI, *Wege und Weggenossen*, 2. München, 1988. 416.

oldotta meg — a nemzetiségi kérdés a 90%-ában magyar csonka-országban magától kiesett —, amíg aztán a második világháborút követő újabb összeomlás látszat-világukkal végleg föl nem számolt.

XXIX.

Hogy ekként történt: hogy 1920 után Csonka-Magyarországon a háború előtti társadalom előregedett struktúrái — az Ady ostromozta „reakciós, önző, ideálisan osztály” — még egy utolsó restaurációt élhettek meg, nem kizárólagosan magyar jelenség s így nem is speciálisan magyar hiba. Az elévült polgári osztály a győztes országokban is vezető és kormányzó réteg maradt, ámbr népeiknek egy korábban ismeretlen méretű és pusztító erejű háborúba való belchajszolásával nem halmozott fejére kevesebb vádat és felelősséget, mint a legyőzött országok vezető rétegei.

Az első világháború antihistorikus, sőt értelemellenes vállalkozás volt: Európa számára nem jelentett megújulást, Magyarország számára sem jelentette idegen célok szolgálatában ok nélkül mézárszűkre vonzolt népe szociális felemelését és szellemi felszabadulását.

A győztes bevonulását hazája megalázott fővárosába a költő már nem érte meg. Nem sokkal halála előtt még egy utolsó verset kényszerítettek ki a nagybeteg Adyból.¹⁹ Ami létrejött, keserű és keserves gúnyba torzuló parafrázisa a fiatal Tisza 1899 újév napján elmondott beszédének — ugyancsak egy „üdvözet”-nek, mint ahogy Ady verse is az. Ahogy az felidézte a közelgő végveszély vízióját, ez, felelős társa a magyar fenyéren, egy véres látomásban vonta le a már betelt végzet tanulságait. Verse valóban a „rég” Magyarország hatyúdala:

Bal-jóslatú, bús nép a magyar,
Forradalomban élt s ránk-hozták
Gyógyítóknak a Háborút, a Rémet,
Sírjukban is megátkozott gazok.

Tompán zúgnak a kaszárnyáink,
Óh, mennyi vérrel emlékezők,
Óh, szörnyű, gyászoló kripták,
Ravatal előttetek, ravatal.

Mi voltunk a földnek bolondja,
Elhasznált, szegény magyarok,
És most jöjjetek, győztesek:
Üdvözet a győzőnek.

¹⁹ Ugyanebből a „hangulatkörből” már 1914 januárjában: *Nincs itt ország:*

...Városok, mezők elpusztulnak itten
s lélekbeli s való vetéseinken
Zsebrák-láb vagy a kozák ló-pata
Taposnivalót egyként nem talál majd.

...

Már csak vonaglás a mi lázadásunk...
... az én népem már rút halálba tart
... régen és másként lett volna itt: ország.

A kiadás helye csak abban az esetben jelöljük, ha az *nem* Budapest.

Ady E. Összes versei (1930).

Ady E. Vallomások és tanulmányok, 1944.

A M. Tudom. Akadémia történettudományi intézete: Magyarország története, II., 1964.

Balla A. (szerk.) A magyar országgyűlés története 1867–1927., 1927.

Bekics G., I. Ferenc József és kora; Szilágyi S.: A magy. nemzet tört., X. 1898.

Ferdinándy Gejza naplói, önéletrajza (kézirat), 1. Az ellensz.

Ferdinándy Gyula önéletrajza (kézirat), 1. Az ellenszegülők.

Ferdinándy Mihály, A magyar Akropolisz, Új magyar Út, IV. 4., Washington, 1953.

Ferdinándy M., A Magyar Néző, Új Magyar Út, VI—VII. Washington, 1954/56.

Ferdinándy M., En torno al pensar mítico, Berlin, 1961.

Ferdinándy M., Historia de Hungría, Madrid, 1967.

Ferdinándy M., Mythos u. Schicksal in Vörösmarty's Weltbild, Ungarn Jahrbuch, II., Mainz, 1970. 67–107.

Ferdinándy M., Carnaval y Revolución y diecinueve ensayos más, Edit. Univ. Puerto Rico, 1977.

Ferdinándy M., Tisza, Irodalmi Újság, Párizs, 1980. jan.-febr.

Ferdinándy M., Az ellenszegülők, San Francisco, 1980.

Hegedűs L., Két Andrásy és két Tisza (1937).

Kann, R. A., Erzherzog Franz Ferdinand-Studien, München, 1976.

Kerényi K., Apollon, 3. kiad., Düsseldorf, 1953.

Kerényi K., Die ungarische Wendung, Neue Schweizer Rundschau, 1945. febr.

Kerényi K., Ungarn und unsere geistige Welt, Atlantis, XXIX. 1., 1957.

Kerényi K., Wege v. Weggenossen, 2., München, 1988.

Miskolczy Gy., A magyar nép történelme, Róma, 1956.

Miskolczy, J., Ungarn in der Habsburger-Monarchie, Bécs (1959).

Monori Wertheimer E., Gróf Andrásy Gyula élete és kora, I—III., 1910.

Nidda, R. K. v., Der Weg nach Sarajewo (Bécs, 1964).

Ötvenyi O., Ferenc Ferdinánd (1942).

Révai J., Ady, s. 1., 1945.

Szekfi Gy., A XIX. és a XX. század; Hóman B.—Szekfi Gy., Magyar történet, VII. s. 1., s. d.

Szekfi Gy., Három nemzedék és ami utána következik, 1934.

Szerb A., Magyar irodalomtörténet, 2. kiad., 1959.